
Danijel VOJAK

GOSPODARSKI
RAZVOJ MAKARSKOG
PODRUČJA U
RAZDOBLJU
OD 1945. DO 1962.

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata makarsko područje postalo je dio nove jugoslavenske socijalističke države. Državne i republičke vlasti započele su s brojnim gospodarskim reformama i projektima, koji su se odrazili i na makarsko područje. U radu će se analizirati i usporediti gospodarske prilike makarskog područja s onima u Hrvatskoj i Dalmaciji. Razdoblje koje će se obuhvatiti bit će od završetka Drugoga svjetskog rata do početka 1960-ih godina, kada makarsko područje zahvaća razorni potres. U radu se analizirala arhivska građa Narodnog odbora Makarske, statistička i periodička građa te relevantna literatura.

UKRATKO IZ POVIJESTI HRVATSKE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Već je krajem Drugoga svjetskog rata Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj kroz instituciju ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog narodnog predstavničkog tijela započeo izgrađivati civilnu vlast. Po završetku rata, u svibnju 1945., Hrvatska je kao jedna od šest republika ušla u novu državnu zajednicu, koja je od kraja studenog iste godine nazvana Federativnom Narodnom Republikom Jugoslavijom. Krajem 1945. komunistička Narodna fronta na izborima je učvrstila vlast bez prave i jake političke opozicije. Prema Ustavu iz siječnja 1946. republičke vlasti bile su ograničene na djelokrug u poslovima prosvjete, kulture, zdravstva, socijalne skrbi te u komunalnim poslovima. Savezna vlada uspostavila je strogu centraliziranu vlast, koju je provodila Komunistička partija Jugoslavije (Goldstein, 2003., 317; Matković, 1998., 274-282).

Vlasti su zbrajale posljedice rata u ljudstvu, gospodarstvu i drugim područjima. Istodobno, znatan dio stanov-

ništva se (prisilno) iselio, što se posebno odrazilo na velik dio njemačkog i talijanskog stanovništva, koji su kolektivno okrivljeni za nacističke i fašističke zločine. Njihova imovina bila je konfiscirana i nacionalizirana. Na politički udar vlasti u Hrvatskoj došli su „protivnici“ poput Katoličke crkve, pripadnici i suradnici „okupatorskog režima“, predstavnici drugih stranaka i političkih opcija (Goldstein, 2003., 298-310; Matković, 1998., 282-285).

Političke prilike u Jugoslaviji obilježio je međunarodni sukob sa SSSR-om od 1948. do 1952. Rezolucijom Informbiroa iz lipnja 1948. oštro je napadnuto jugoslavensko komunističko vodstvo, nakon čega je znatan dio pristasa ove rezolucije bio uhićen i osuđen (Goldstein, 2003., 319-320; Matković, 1998., 286-292, 300-305). Odnosi sa sovjetskim vlastima normalizirani su polovinom 1950-ih, do tada se normalizirao odnos s Italijom i Austrijom oko graničnih i drugih otvorenih pitanja. U ovom desetljeću oblikuje se Titova politika nesvrstanosti kao odgovor na hladnoratovsku blokovsku podjelu svijeta (Matković, 1998., 317-328).

GOSPODARSKE PRILIKE U HRVATSKOJ U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Gotovo sve gospodarske grane teško su stradale u ratu. Jugoslavenske vlasti temeljile su svoju poslijeratnu gospodarsku politiku na sovjetskom gospodarskom modelu. Agrarnom reformom velik dio zemljišta oduzet je privatnim vlasnicima u korist države, te je pretvorena u državna poljoprivredna dobra, a dio je dan siromašnim seljacima. Kolonizacijom stanovništva velik dio stanovništva preseljen je na imanja konfiskacijom oduzeta „narodnim neprijateljima“, poput njemačkog stanovništva u Slavoniji. Nacionalizacijom industrije, banaka i velikih trgovina nastojalo se u potpunosti „likvidirati“ privatno vlasništvo u korist države. Preuzet je sovjetski model ukidanja slobodnog tržišta robe, uza strogu državnu kontrolu i planiranje (Matković, 1998., 286; Bilandžić, 1999., 224-225). Savezne vlasti donijele su 1947. prvi petogodišnji plan razvoja („petoljetka“), u kojem se forsirala izgradnja teške industrije. U tom planu naglašena je obnova i izgradnja nove prometne infrastrukture, zbog čega su se na saveznoj razini gradili veliki projekti poput autoceste od Slovenije do Makedonije (Autocesta bratstva i jedinstva) (Goldstein, 2003., 315-316; Bilandžić, 1999., 224). Unatoč sukobu sa SSSR-om, jugoslavenske vlasti nastavile su s preuzimanjem sovjetskog modela razvoja gospodarstva. U tom kontekstu može se razumjeti forsiranje osnivanja seljačkih radnih zadruga. No, vlasti su zbog niske produk-

tivnosti i otpora seljaštva odustale od zadružnog modela i preoblikovale ga u zajednice na dobrovoljnoj osnovi (Goldstein, 2003., 322-323; Matković, 1998., 286-287). Ostvarivanje „petoljetke“ bilo je otežano zbog ekonomske blokade istočnoeuropskih komunističkih zemalja, u kontekstu političkog sukoba jugoslavenske sa sovjetskom vlašću. Zbog ekonomski nedovoljno osmišljenih projekata (prevelikih i preširokih investicija), zaustavljen je industrijski rast, a zbog loše poljoprivredne politike kolektivizacije (SRZ-ova) opadala je njezina proizvodnja. Rješenje se vidjelo u modelu samoupravljanja, unutar kojeg radnici upravljaju poduzećima. Prva takva poduzeća osnovana su krajem 1949., a zakonski regulirana iduće godine. Ovim modelom oblikovana su neovisna poduzeća, iako su i dalje primjetne centralne smjernice gospodarske politike. No, nedostaci samoupravnog modela bili su u sporom, birokratskom i tržišno nekonkurentnom sustavu (Goldstein, 2003., 323; Matković, 1998., 303-310; Bilandžić, 1999., 296-312).

Sredinom 1950-ih gospodarstvo se orijentiralo prema lakoj i srednjoj industriji, tj. na proizvodnju robe široke potrošnje. Strane (zapadne) investicije, otvaranje istočno-europskog tržišta nakon reguliranja odnosa sa sovjetskim vlastima omogućilo je gospodarski rast obilježen godišnjim rastom industrijske proizvodnje i do 17% (Matković, 1998., 331-332). Nedostaci gospodarske politike u kojoj se forsirala industrijalizacija bez tržišnih kriterija, a poljoprivreda marginalizirala, dovela je do niske produktivnosti, deruralizacije i nagle urbanizacije te osiromašenog i nedovoljno tržišno sposobnog seljaka. Država je i dalje kontrolirala i usmjeravala gospodarsku politiku, posebice u vođenju investicijske politike. U primorskim dijelovima Hrvatske primjetno je bilo „stihijsko i neorganizirano“ okretanje turizmu, uza stalno smanjenje poljoprivredne proizvodnje (Goldstein, 2003., 333-334; Matković, 1998., 330-331; Bilandžić, 1999., 254-259). Ovi nedostaci gospodarske politike namjeravali su se riješiti novom gospodarskom reformom 1961., kojom se htjela omogućiti veća inicijativa samoupravnih privrednih poduzeća. No, i dalje je ostalo neriješeno pitanje otvaranja slobodnom tržištu i sve izraženiji birokratsko-centralistički otpor. Istodobno, od početka 1960-ih smanjuje se godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje na 4% (1961.), i to ponajprije zbog obustavljanja zapadne ekonomske pomoći, prevelikih i preskupih investicijskih projekata te raširene komercijalizacije i špekulantskih poslova (Matković, 1998., 333-336; Bilandžić, 1999., 366-377, 387-394).

Kako bi se bolje razumjele gospodarske prilike makarskog područja nakon 1945., potrebno se ukratko osvrnuti na prijašnja razdoblja. Makarski kotar su 1931. činile općine Gornje Primorje, Makarska i Vrgorac, u kojima je živjelo 29.774 stanovnika (*Definitivni rezultati*, 1937., 81). Ponajprije je potrebno istaknuti kako je makarsko područje dijelilo istu „gospodarsku povijest“ poput ostalog dalmatinskog područja. Ono je obilježeno prevladavanjem poljoprivrede kao glavnog nositelja gospodarskog razvoja. Od poljoprivredne proizvodnje, u Makarskoj se stanovništvo najviše bavilo vinogradarstvom i maslinarstvom, a u manjem opsegu drugim kulturama (npr. suhe smokve, bademi, višnje) i ribarstvom. Stanko Ožanić navodi podatke vezane za proizvodnju vina na području Trgovačke komore Split, među kojima se nalazio sudski kotar Makarska. Tako je 1858. na makarskom području proizvedeno 9567 hektolitara vina, što je činilo tek oko 4% od ukupne proizvodnje na području Trgovačke komore Split. Četrdeset godina kasnije proizvodnja vina na makarskom području iznosila je 30.000 hektolitara, što je činilo 5% od ukupne proizvodnje na području navedene komore. Nekoliko godina prije Drugoga svjetskog rata zabilježeno je tek 19.740 proizvedenih hektolitara vina na makarskom području, što je činilo oko 0,5% ukupne proizvodnje na području Trgovačke komore Split (Ožanić, 1955., 165). Makarsko vinogradarstvo je na prijelazu XIX. st. u XX. st. procvatilo zbog propasti francuskih vinograda, zbog čega su se uništavali maslinici. No, ubrzo nakon oporavka francuskih vinograda i pojave filoksere i peronospore opada i vinogradarstvo na ovom području, što rezultira smanjenom proizvodnjom vina u međuratnom razdoblju (Lahman, 1966., 92-93). Maslinarstvo je činilo drugu dominantnu poljoprivrednu granu makarskog stanovništva. No ta je proizvodnja u međuratnom razdoblju bila smanjena jer je dio površina pod maslinama seosko stanovništvo prenamijenilo za uzgoj vinove loze, a pritom je dio maslinika bio napadnut raznim bolestima te zapušten (Lahman, 1966., 92; Lahman, 1971., 474-475). Ožanić navodi kako je u Makarskoj prije Drugoga svjetskog rata bilo ukupno 228.000 stabala maslina, što je činilo oko 5,9% od ukupnog broja stabala maslina u Dalmaciji. Ukupno je proizvedeno oko 3316 hektolitara ulja, što je činilo tek oko 6,4% ukupne proizvodnje maslinova ulja u Dalmaciji (Ožanić, 1955., 186). Makarski poljoprivrednici su nakon 1918. sadili buhač i pšenicu, smokve, bademe i višnje (Lahman, 1971., 475). Istodobno, stočarstvo je bilo potpuno zapostavljeno poradi zabrane uzgoja koza, dok se ribarstvo smatralo sporednim

zanimanjem siromašnog težaka (Lahman, 1971., 476; Lahman, 1970., 523). Od obrta razvijen je bio obrt kože za opanke, dok su se Makarani u manjoj mjeri bavili građevinarstvom, svjećarstvom, stolarstvom, postolarstvom, brodogradnjom i zlatarstvom. Trgovina je bila razvijena i usmjerena prema Bosni i Hercegovini, posebice u prijevozu prehrambenih proizvoda, drva, tekstila i željeza (Lahman, 1970., 522). Pomorski položaj makarskog područja pridonio je razvoju pomorstva; pritom je zanimljivo kako se razvoj makarskog parobrodarstva dogodio nakon austro-ugarske okupacije BiH, kada su preko ovog područja monarhijske vlasti opskrbljivale bosanskohercegovačko područje (Lahman, 1970., 523). Industrija se počela razvijati od početka XX. st., i to većinom kao dio prehrambene industrije. Od 1904. radila je tvornica sardina, u kojoj je radilo do 100 radnika, dok se tvornica tjestenine usmjerila prema tržištu Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Od ostalih industrijskih poduzeća u razdoblju do 1945. potrebno je spomenuti Tvornicu vegetabilnih i eteričnih ulja d.d. te Tvornicu sapuna i svijeća (Lahman, 1970., 525).

Istodobno, početkom XX. st. na makarskom području započinje se razvijati turizam. Ono započinje 1905.–1906., kada na makarsko područje dolaze prve skupine turista (iz Sarajeva i Mostara radi odmora), koji su boravili više dana. U međuratnom razdoblju primjetan je postupni porast turista, posebice iz Čehoslovačke, uz zadržavanje dominacije domaćih turista. U tom kontekstu može se razumjeti osnivanje Društva za uljepšavanje grada u Makarskoj 1922., a nakon toga unapređuju se smještajni kapaciteti (Franić, 2006., 11, 18-19). Zanimljivo je istaknuti kako se u *Vodiču za turistička putovanja*, objavljenom 1939. u Beogradu, navodi kako „...Makarska ima plažu dugu oko 1500 m, iza koje se prostire gusta borova šuma. Cela je okolina puna vinograda, maslina i voćaka...“ (*Vodič*, 1939., 21).

MAKARSKO GOSPODARSTVO U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata makarsko područje osjećalo je brojne gospodarske (ne)prilike, poput ostalih područja u novoosnovanoj Narodnoj Republici Hrvatskoj. Makarsko područje nakon Drugoga svjetskog rata činio je dotadašnji makarski kotar s općinama iz bivših kotara Metković i Imotski. Od 1962., novom upravnom podjelom, ovaj je kotar ukinut, a Makarska je kao općina ušla u sastav kotara Split, koji je tada obuhvaćao čitavu Dalmaciju (Lahman, 1970., 524). Broj stanovnika Makarskog primorja, prema popisu stanovništva iz 1961., iznosio je 21.688 stanovnika (Lahman, 1970., 520).

INDUSTRIJSKI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Središnje savezne i republičke vlasti provodile su nakon 1945. politiku forsirane industrijalizacije, a pritom su ostale gospodarske grane stavljene u drugi plan. Ova politika odrazila se i na makarsko područje, gdje su osnovana neka industrijska poduzeća. Između ostalih poduzeća potrebno je istaknuti Metalplastiku, koja je osnovana 1955. Pet godina kasnije njezin je pogon Plastika izdvojen kao samostalno poduzeće, a 1962. poduzeće je pripojeno sarajevskom Energoinvestu. U 1960-ima ovo je poduzeće zapošljavalo do 300 radnika (Lahman, 1970., 526). Građevno poduzeće Makarska osnovano je 1959., a u 1960-ima zapošljavalo je oko 800 radnika. Tvornica ulja osnovana je 1960. i u njoj se prerađivalo maslinovo ulje, a 1968. sjedinila se s Tvornicom ulja iz Zagreba (Lahman, 1970., 527).

U *Društvenom planu kotara Makarska za 1962.*, koji je donio Narodni odbor kotara Makarska 5. travnja 1962., navedeni su statistički podaci vezani za industrijsku proizvodnju na makarskom području. Autori plana naveli su kako „...u 1961. godini postignut je daljnji razvoj privrede na području kotara. U odnosu na 1960. god. porast društvenog bruto produkta ukupne privrede iznosi 11%. Prema tome u 1961. godini ostvaren je znatno veći društveni bruto produkt, kako ukupne, tako i društvene privrede...“ (NRH – SZIHV, 1962., 1). Tako je prema kretanju društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka po privrednim područjima u 1961. u tekućim cijenama i indeksima navedeno kako je industrija zabilježila pozitivne rezultate i bila iznad društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Istodobno, u usporedbi s drugim gospodarskim granama, istaknuto je kako je „...najbrži razvoj postignut u oblasti saobraćaja, građevinarstva i turizma, dok u oblasti industrijske proizvodnje nije postignut u potpunosti zadovoljavajući tempo, jer je metaloprerađivačka industrija i industrija duhana podbacila u odnosu na 1960...“ (NRH – SZIHV, 1962., 1). Između ostalog, u ovom dokumentu je zatim navedeno kako je porast BDP-a u industriji nemetala zabilježen zbog povećane proizvodnje poduzeća „Azbest“, dok je metaloprerađivačka industrija pala zbog pomanjkanja tržišta proizvoda „Metalplastika“. Istodobno, sva tekstilna poduzeća zabilježila su porast BDP-a, pritom je značajan porast ostvarila prehrambena industrija zbog „...rezultata poduzeća ‘Neretva’ iz Opuzena...“ (NRH – SZIHV, 1962., 2). Autori u rezimeu analize industrije ma-

karskog područja ističu kako udio industrije u ukupnom BDP-u iznosi 22,4%, što je za 0,6% manje nego 1960., te „...ukazuje na nepovoljnu privrednu strukturu...“ (NRH – SZIHV, 1962., 2).

POLJOPRIVREDNI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Potrebno je podsjetiti kako je poljoprivreda bila dominantna gospodarska grana makarskoga gospodarstva u razdoblju do Drugoga svjetskog rata. Nakon rata u Dalmaciji je zadržana većina agrarnog stanovništva, tako je na njenom području živjelo oko 70% poljoprivrednog stanovništva; pritom je od 953 naselja u njih 922 bilo manje od 2000 stanovnika (Defilippis, 1997., 143).

Izravna posljedica savezne politike na poljoprivredni razvoj makarskog područja bila je provedba socijalističkog agrarnog koncepta i razvoj sela u nekoliko etapa. Ovaj gospodarski koncept temeljio se „...na jeftinoj i masovnoj radnoj snazi, te jeftinim poljoprivrednim proizvodima...“, čime se trebala omogućiti „industrijalizacija zemlje“ (Defilippis, 1997., 144). U tom kontekstu ostvarivale su se agrarno-političke mjere prema seljaštvu i privatnom posjedu, kojima se namjeravalo „forsirati“ osnivanje seljačkih radnih zadruga [dalje SRZ, op.a.] po uzoru na sovjetske kolhoze. Putem „podruštvovljenja zemljišta“ i povećanjem produktivnosti trebalo je omogućiti političku i ekonomsku kontrolu seljaka (Defilippis, 1997., 144). O ovoj agrarnoj politici prema makarskom području raspravljalo se na središnjim republičkim tijelima. Tako je Dozet Perica na sjednici biroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Hrvatske [dalje CK KPH, op.a.], održanoj 4. studenog 1949. u Zagrebu, izlagao o perspektivnom planu razvitka seljačkih zadruga. Između ostalog, Perica je tom prilikom spomenuo kako se na području kotara Makarska, koji je obilježen manjim domaćinstvima, poljoprivrednom proizvodnjom i domaćinstvima ispod jednog hektara zemlje, moraju osnovati SRZ-e, koje se ponajprije mora usmjeriti na „...one poljoprivredne grane i kulture, koje najbolje uspijevaju u dotičnom kraju, a čija je proizvodnja u skladu s državnim potrebama i državnim privrednim planom...“ (Zapisi, 2006., 269). Zvonko Brkić je, prilikom rasprava o stanju poljoprivrede u Dalmaciji, na sjednici biroa CK KPH održane 8. svibnja 1952. u Zagrebu, istaknuo kako primjer Makarske pokazuje unapređenje poljoprivrede u Dalmaciji, koja se mora orijentirati na razne kulture poput maslinarstva i povrtlarstva (Zapisi, 2006., 983). U ovom političko-gospodarskom kontekstu može se shvatiti

osnivanje SRZ-a na makarskom području. Savez ribarskih zadruga iz Splita imao je 1946. jednu od pet poslovnica u Makarskoj. U 1950-ima na ovom je području Kotarski savez poljoprivrednih zadruga Makarska činilo: 48 općih poljoprivrednih zadruga, 4 ribarske, 6 uljarskih s ukupno 15.646 članova te Kotarski zadružni poslovni savez, Zadruga banka i štedionica. U zadrugama je 1958. proizvedeno 120 vagona vina, 120 vagona suhih smokava, 50 vagona višanja, 40 vagona maslinovog ulja, 500 vagona povrća (rajčica, kupus, paprika). Istaknuti zadružni objekti bili su: Opća poljoprivredna zadruga u Imotskom (vinograd, voćnjak; najviše otkupljuje grožđe i smokve), Opća poljoprivredna zadruga u Opuzenu (etivažica smokava, košaračko-pletarski pogon, plantaža vrbove šibe; najviše otkupljuje rajčice), Opća poljoprivredna zadruga Brella Donja (otkupljuje višnje i vino) (Vukres, Pogrmilović, Kovačević, 1959., 52, 54; Defilippis, 1997., 160, 162; 70 godina, 1977., 25-26, 29).

Postoje brojni statistički podaci koji prikazuju poljoprivredne prilike makarskog područja. Tako su sredinom 1950-ih na makarskom području prevladali pašnjaci i šumsko zemljište, dok se tek manji broj hektara odnosio na oranice i vrtove, vinograde i voćnjake. To je posebice vidljivo ako se uspoređi ovakva struktura zemljišta makarskog područja s kotarevima unutar Rajona IV.¹ (vidi Tablicu 3). Na području Makarske prevladali su privatni poljoprivredni subjekti, što je bio slučaj i s drugim kotarevima IV. Rajona (vidi Tablicu 4). I u ovom razdoblju glavna poljoprivredna grana odnosila se na maslinarstvo i vinogradarstvo. Statistički podaci vezani za proizvodnju maslinovog ulja iz 1953. i 1954. ukazuju kako je broj stabala maslina činio oko 7,3% od ukupnog broja u Rajonu IV. No, makarski maslinari proizveli su samo 440 hektolitara ulja, što je činilo oko 4,6% ukupno proizvedenog maslinovog ulja u kotarevima Rajona IV. (vidi Tablicu 5). Ako se uspoređi struktura vinogradarske proizvodnje makarskog područja s NR Hrvatskom, vidljivo je kako su makarski vinogradi činili tek oko 1,04% svih površina vinograda u NR Hrvatskoj. Na ovoj površini makarski vinogradari proizveli su 0,99% od ukupno proizvedenih hektolitara vina te 0,06% od ukupno proizvedenih hektolitara rakije u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 6).

1 Posebne komisije su nakon 1945., prilikom sastavljanja planova o poljoprivrednom razvoju, Hrvatsku podijelile na četiri rajona. Rajon IV. činili su kotarevi i gradovi: Senj, Crikvenica, Rijeka (kotar), Rijeka (grad), Buzet, Pazin, Poreč, Pula (kotar), Pula (grad), Labin, Cres – Lošinj, Krk, Rab, Zadar, Šibenik, Split (kotar), Split (grad), Makarska, Brač, Hvar, Vis, Korčula, Dubrovnik (kotar), Dubrovnik (grad), Metković, Imotski, Sinj, Drniš, Knin i Benkovac.

Istodobno, neki znanstvenici su istaknuli kako je makarsko stočarstvo potpuno zapostavljeno poradi zabrane uzgoja koza (Lahman, 1971., 476). Na području Makarske bilo je oko 1,8% ovaca u usporedbi s kotarevima Rajona IV. te 3883 koze, što je činilo oko 3,14% ukupnog broja koza Rajona IV. (vidi Tablicu 7). Makarsko ribarstvo smatrano je sporednim zanimanjem uglavnom siromašnih seljaka (Lahman, 1971., 476). Prema podacima iz 1953., na makarskom području bilo je tek 44 broda na motorni pogon, što je činilo oko 4,5% od ukupnog broja motoriziranog brodovlja u NR Hrvatskoj. Nekoliko puta više bilo je brodova na pogon na jedra i vesla, a oni su činili oko 3,84% takvog brodovlja u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 8). Iste godine zabilježeno je kako su makarski ribari ulovili 267 tona ribe, što je činilo oko 2,76% ukupnog broja tona riba ulovljenih u Dalmaciji te 1,75% ukupnog broja tona ribe ulovljene u NR Hrvatskoj. Makarani su pritom najviše ulovili malu plavu ribu, koja je činila oko 71% od ukupnog broja ulovljene ribe (vidi Tablicu 9).

Kako bi se pokušalo rezimirati stanje poljoprivrede makarskog područja u ovom razdoblju, može se poslužiti podacima iz *Društvenog plana kotara Makarska za 1962.*, koji je donio Narodni odbor kotara Makarska 5. travnja 1962. U ovom dokumentu navedeni su statistički podaci vezani za kretanje poljoprivredne proizvodnje po sektorima vlasništva u 1961. u odnosu na 1960. na području Makarskog kotara. Prema ovim podacima vidljivo je kako je samo zadružni sektor ostvarivao iznadprosječne rezultate, dok se u drugim sektorima bilježio znatan pad proizvodnje. U istom dokumentu navedeno je kako je u 1961. zabilježen značajan pad poljoprivredne proizvodnje, zbog čega je društveni bruto dohodak opao za 16%, a nacionalni dohodak za 31% u odnosu na 1960. Proizvodnja vinogradarstva pala je za 50% ispod prosjeka, kao što je to bio slučaj i s proizvodnjom duhana, gdje je zabilježen pad od 80% ispod prosjeka zbog zaraze od plamenjače. Istodobno, podbacila je i proizvodnja maslinovog ulja za 80 vagona ili 320 milijuna dinara, zbog napada maslinove mušice, te je zbog „nepovoljnih atmosferskih prilika“ opala i ratarska proizvodnja (vidi Tablicu 10) (NRH – SZIHV, 1962., 2).

Može se zaključiti kako je pad poljoprivredne proizvodnje na makarskom području primjetan, što se može razumjeti u kontekstu vođenja pogrešne savezne i republičke agrarne politike. No, i dalje se znatan dio stanovništva bavio poljoprivredom, koja je do 1962. ostala dominantna gospodarska grana makarskoga gospodarstva.

TURISTIČKI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Makarska se oslanjala na svoju turističku tradiciju s početka XX. st., kada su započeli prvi organizirani turistički obilasci njezina područja. U međuratnom razdoblju dodatno je potaknut turistički razvoj, koji je ponajprije bio usmjeren prema domaćim turistima.

Gospodarska devastacija makarskog područja bila je primjetna za Drugoga svjetskog rata, zbog čega je u poraću bio ograničen njezin jači turistički razvoj. Nakon rata se postupno obnavljaju postojeći turistički objekti, poput hotela Osejava, Miramare (kasnije Beograd), Moskva (kasnije Park), te turistički objekti u Brelima i Podgori (Franić, 2006., 26). Zatim je 1952. osnovano Turističko društvo Makarska, koje se nametnulo kao središnja institucija makarskog turizma. Putem nje se organizirala turistička ponuda mjesta, a Društvo su činili Skupština, Upravni odbor kao izvršno tijelo, Nadzorni odbor te Predsjedništvo kao zastupnik pred vlastima. Potrebno je napomenuti kako je operativne turističke poslove sve do travnja 1963. obavljala poslovnica „Putnik“, koja je bila osnovana do sredine 1950-ih u Makarskoj (Franić, 2006., 26; Vukonić, 2005., 144).

U ovom razdoblju prevladavaju domaći turisti, koji su zbog premalih kapaciteta i povoljnih cijena pansiona, potaknuli osnivanje kampova, tzv. logora, te sindikalnih odmarališta (Franić, 2006., 26). Dodatni udarac u ograničavanju dolaska stranih turista stvorile su nepovoljne međunarodne prilike u kontekstu sukoba Jugoslavije sa SSSR-om u razdoblju od 1948. do 1952. Tada je bio smanjen priljev „tradicionalno“ prisutnih Čehoslovaka i Mađara na makarsko područje (Franić, 2006., 25). Nakon toga makarske vlasti sve su više usmjerivale svoj gospodarski razvoj prema turizmu, uvidjevši priliku za brzi gospodarski i društveni razvoj područja (Franić, 2006., 32).

O smjernicama za razvoj makarskog turizma promišljalo se unutar *Prijedloga perspektivnog plana razvoja turizma i ugostiteljstva kotara Makarska za 1957. – 1961.*, kojim se predlagala modernizacija usluga smještaja i prehrane, potreba osmišljavanja zabavno-kulturnog sadržaja, plansko proširenje i povećanje ugostiteljsko-turističkih kapaciteta te obrazovanje kadrova (Franić, 2006., 30).

Na makarskom području početkom 1950-ih broj ugostiteljskih objekata kretao se od 14 (1952.) do 21 (1954.), a ostvarivali su između 95 i 97 milijuna dinara prometa. Ako se ove rezultate uspoređi s kotarevima na Dalmatin-

skom primorju,² primjetno je kako makarski ugostiteljski objekti čine tek između 2,5% i 4,1% ukupnog broja objekata te između 4,1% i 5,7% ukupno ostvarenog prometa (vidi Tablicu 11). Statistički podaci o strukturi turističkih posjetitelja makarskog područja za 1953. pokazuju kako su većinom prevladali domaći turisti. Tako je za ovu godinu zabilježeno da je makarsko područje posjetilo 5316 domaćih turista, koji su ostvarili 50.070 noćenja, dok je zabilježeno samo 577 stranih turista, koji su ostvarili 3101 noćenje. Ako se ovi rezultati usporede s drugim „glavnim“ turističkim mjestima u Hrvatskoj, vidljivo je kako je samo u Opatiji zabilježeno više stranih nego domaćih turista (vidi Tablicu 12). Slični su podaci o odnosu između domaćih i stranih turista za razdoblje 1960. i 1961., kada je zabilježeno između 53.539 (1960.) i 61.051 (1961.) domaćih turista, a istodobno samo 14.246 (1960.) i 18.309 (1961.) stranih turista (vidi Tablicu 13). Može se zaključiti kako je dominacija domaćih turista zadržana u cijelom razdoblju do 1962. Na makarskom području najviše je stranih turista 1953. dolazilo iz zapadnih zemalja, poput Zapadne Njemačke, Engleske i Austrije (vidi Tablicu 14). Manjak turista iz (tada socijalističkih) zemalja srednje i istočne Europe može se objasniti posljedicom diplomatskih sukoba između Jugoslavije i navedenih zemalja.

Na području Makarske rivijere 7. i 11. siječnja 1962. zabilježeni su snažni potresi, prilikom čega je znatan dio kuća i gospodarskih objekata oštećen. Razrušeno makarsko područje posjetila je delegacija visokog državnog rukovodstva predvođena Titom, koja je sugerirala da se stanovništvo iz podbiokovskih i zabiokovskih sela spusti prema moru i neka se bave turizmom. Nakon ovog potresa vlasti su se u potpunosti orijentirale na razvoj turizma; tako je „potresnim kreditima“ obnovljen i moderniziran velik dio privatnih kuća i stanova te turističkih objekata (Franić, 2006., 30; Vukonić, 2005., 150). Neki govore kako je tada započeo „novi život Makarskog primorja“ (Kirigin, Maksimović, 1984., XVII). Zahvaljujući turizmu, makarsko se područje s dna popelo na visinu razvijenih komuna Hrvatske (Lahman, 1970., 529). Vukanić primjećuje o makarskom turizmu kako „...Makarska je postala sjajan primjer, ne samo na jadranskom prostoru nego u cijeloj bivšoj državi, pozitivnog djelovanja turizma na gospodarski razvoj neke manje, zaokružene cjeline...“ (Vukonić, 2005., 150).

2 Potrebno je napomenuti kako se Dalmatinsko primorje odnosi na kotareve i gradove: Brač, Dubrovnik (grad), Dubrovnik (kotar), Hvar, Korčula, Makarska, Metković, Split (grad), Split (kotar), Šibenik, Vis i Zadar.

RAZVOJ OSTALIH GOSPODARSKIH GRANA NA MAKARSKOM PODRUČJU U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

U posljednjem dijelu rada potrebno se osvrnuti i na druge gospodarske grane makarskoga gospodarstva. Prema statističkim podacima vezanim za investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u privrednim i neprivrednim djelatnostima u Makarskoj u razdoblju 1958. – 1961. (1967.), primjećuje se kako se najviše ulagalo u industriju, poljoprivredu, promet i građevinarstvo. Ako se posebno analiziraju ulaganja u industriji, može se primijetiti kako su ona bila najveća. Tako je 1958. uloženo oko 104 milijuna dinara, a tri godine kasnije uloženo je 505 milijuna dinara, ili približno pet puta više. Za 1962. planirala su se ulaganja od 1233 milijuna dinara, što sugerira kako su se makarske vlasti odlučile za snažan industrijski razvoj ovog područja. Visoka razina investicija u poljoprivredu nije bila kontinuirana, posebice nakon 1959., kada se prepolovila. No, u promet su se konstantno povećavale investicije. U gospodarskoj grani trgovine, ugostiteljstva i turizma investicije su se znatno smanjile 1959., da bi se već iduće godine gotovo tri puta povećale. Najmanje se ulagalo u područje šumarstva, obrta i građevinarstva, što se može objasniti politikom forsiranja industrijalizacije, a zanemarivanjem ostalih gospodarskih područja. Sveukupne investicije u privredu i neprivredu konstantno su se povećavale, tako su od 1495 milijuna dinara (1958.) završile na 2815 milijuna dinara (1961.) (vidi Tablicu 15.a i 15.b).

Iz navedenih podataka primjetan je slab razvoj obrtništva na makarskom području. Tome u prilog idu podaci o obrtima iz 1951. Tako je u Makarskoj ukupno bilo 134 obrtničke radionice, što je činilo samo 0,4% od ukupnog broja radionica u NR Hrvatskoj. Ako se proizvodno osoblje pribroji učenicima u privredi, onda je u ovoj gospodarskoj grani radilo ukupno 316 djelatnika, što je činilo oko 0,4% ukupnog broja obrtničkih djelatnika u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 16). Podaci o investicijama u makarsko gospodarstvo krajem 1950-ih ističu visoku razinu ulaganja u promet. No, ako se pomno analiziraju podaci o strukturi pomorskog prometa u Makarskoj, uočljivo je kako je cjelokupni promet prispjelih i otišlih brodova činio 5.417.000 NRT [neto registarskih tona, op.a.], što je iznosilo oko 4,1% od ukupnog prometa u lukama Srednjeg Jadrana.³

3 Odnosi se na luke Novigrad, Zadar, Privlaka, Biograd, Tijesno, Šibenik, Trogir, Kaštel Sućurac, Vranjic, Split, Stobreč, Stomorska, Krilo, Dugi Rat, Ravnice, Omiš, Rogoznica, Makarska, Kardeljevo, Metković, Ston,

Ukratko je potrebno spomenuti i emigraciju makarskog stanovništva kao oblik utjecaja na makarsko gospodarstvo. Od 1945. do kraja 1960-ih u prekomorske zemlje iselilo se 448 osoba, a od toga 346 u Australiju i 71 u Novi Zeland. Makarski iseljenici istaknuli su se u Novom Zelandu kao „kopači kaori-gume“. Istodobno, u zapadnoeuropske zemlje iselilo se njih 261, od kojih najviše u Njemačku (njih 33) (Lahman, 1970., 530).

ZAKLJUČAK

Makarsko se gospodarstvo u razdoblju nakon završetka Drugoga svjetskog rata do potresa 1962. tradicionalno razvijalo u smjeru poljoprivrede. Istodobno, novom gospodarskom politikom, koju su vodile savezne i republičke vlasti na ovom području, započelo se sa snažnim investicijama u druge gospodarske grane, poput industrije, turizma i prometa. Forsiranjem industrijalizacije namjeravalo se postići brži gospodarski oporavak područja, koje je teško stradalo u Drugom svjetskom ratu. Agrarna politika vlasti u obliku prisilne kolektivizacije i osnivanja seljačkih radnih zadruga imala je odjek i na ovom području, gdje se zadružni sistem gospodarstva nastavio i nakon raspuštanja ovih zadruga u prvoj polovini 1950-ih. Ulaganje u turizam ukazalo se kao nova prilika za dodatni razvoj makarskoga gospodarstva, no i dalje se on nije shvaćao kao dominantna gospodarska grana. Potpuno zanemareno bilo je obrtništvo, ribarstvo, stočarstvo, šumarstvo i druge gospodarske grane. Potres 1962. zasigurno je utjecao na promjenu u vođenju gospodarske politike na makarskom području. Mnogi ističu kako se tada na inicijativu središnjih saveznih i republičkih vlasti makarsko gospodarstvo okreće (forsiranom) razvoju turizma. Sljedećim istraživanjem bilo bi potrebno detaljnije analizirati upravo ovakve gospodarske mijene politike i utjecaj na sveukupni razvoj makarskog područja. Nameće se pitanje vezano za daljnji razvoj industrije i poljoprivrede te na koji su način ove grane bile usklađene s turističkom razvojnom politikom ovoga područja.

Trpanj, Slano, Dubrovnik, Sobra, Cavtat, Silba, Ist, Sali, Preko, Zlarin, Supetar, Pučišća, Sumartin, Milna, Starigrad, Jelsa, Hvar, Sućuraj, Vis, Komiža, Vela Luka, Korčula, Lastovo, Trstenik.

PRILOZI

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Industrija	129	113	116
Poljoprivreda	84	69	69
Šumarstvo	108	106	103
Građevinarstvo	142	256	173
Saobraćaj	174	181	167
Trgovina	109	114	115
Ugostiteljstvo i turizam	133	157	166
Zanatstvo	103	108	108
Komunalna privreda	125	117	117
Ukupno privreda	111	101	100

Tablica 1.

Kretanje društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka po privrednim područjima u 1961. u tekućim cijenama i indeksima

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 1.*

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Industrija nemetala	127	133	133
Metaloprerađivačka industrija	94	84	82
Kemijska industrija	100	100	100
Tekstilna industrija	232	215	216
Industrija torbarije			
Prehrambena industrija	161	220	216
Industrija duhana	74	70	69

Tablica 2.

Pojedine grane industrije u tekućim cijenama i indeksima

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 2.*

		Poljoprivredno zemljište							
		Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Obradivano zemljište ukupno	Pašnjaci	Ribnjaci, bare i trstici	Ukupno
1953.	Makarska	541	1696	947			16.394		19.578
	IV. Rajon	179.595	31.709	47.655	43.818		809.011	11.913	1.123.701
1954.	Makarska								
	NR Hrvatska	1.570.659	59.181	96.368	473.999	2.200.207	1.268.008	7383	3.496.876
		Šumsko zemljište		Neproductivno tlo		Ukupno			
1953.	Makarska	13.639	4096						37.313
	IV. Rajon	532.018	94.797						1.750.516
1954.	Makarska								
	NR Hrvatska								5.652.744

Tablica 3.
 Usporedba struktura zemljišta u hektarima 1953. i 1954. na području kotareva Rajona IV. i Makarske
 Izvor: SG, str. 128-129.

Gospodarstva (domaćinstva) prema privrednim sektorima

	Opće- društvena	Zadruga	Okućnice članova SRZ	Privatnici	Ukupno
Makarska	1	23	61	3335	3420
IV. Rajon	196	777	5391	168.113	174.477

Tablica 4. Izvor: *SG, str. 135.*
Gospodarstva (domaćinstva) prema popisu stoke od 15. I. 1953.

		Masline				Proizvedeno ulja hl
		Broj stabala		Prirod		
		Ukupno	Rodnih	Ukupno q	Sa 1 stab. kg	
1953.	Makarska	303.700	282.270	2591	0,9	440
	IV. Rajon	4.128.160	3.648.633	63.190	1,7	9528
1954.	Makarska	4.252.559	3.793.766	563.562	14,8	
	IV. Rajon	303.700	282.270	61.250	21,7	

Tablica 5. Izvor: *SG, str. 200; SG 1955., 183.*
Broj stabala i prirod maslina te proizvodnja ulja u 1953.

Vinogradi ukupno		Rodni vinogradi				Prerađeno grožđe u q	Proizvedeno		
Površina u ha	Broj čokota u 1000 kom	Površina u ha	Broj čokota u 1000 kom	Prirod			Vina u hl	Rakije u hl	
				Ukupno q	Sa 1 čokota kg				
Makarska	947	7233	909	6877	25.803	0,4	24.513	15.932	478
NR Hrvatska	90.201	585.039	84.003	543.140	2.695.432	0,5	2.500.736	1.606.349	750.095

Tablica 6. Izvor: *SG, str. 204, 207.*
Usporedna struktura vinogradarske proizvodnje Makarske s NR Hrvatskom

Tablica 7.

Broj ovaca i koza prema popisu 15. I. 1953. na području Makarske i kotareva IV. Rajona

	Ovce					Koze	
	Pomladak	Ovce – rasplod	Ovnovi – rasplod	Škopci i jalove ovce	Ukupno	Ukupno	
Makarska	11.222	2744	7396	265	817	3883	
IV. Rajon	834.382	181.005	588.919	20.381	44.071	123.411	

Izvor: SG, str. 227.

Tablica 8.
Struktura ribarskog brodogovlja Makarske i NR Hrvatske u 1952.

	Pogon na jedra i vesla										
	Motorni pogon					Pogon na jedra i vesla					
	Kuteri	Leuti	Gajete	Guci	Čamci	Ukupno	Leuti	Gajete	Guci	Čamci	Ukupno
Makarska	6	25	2	7	4	44	8	52	34	91	185
NR Hrvatska	131	364	222	103	157	977	200	1423	870	2318	4811

Izvor: SG, str. 245.

	Pogon na jedra i vesla									
	Motorni pogon					Pogon na jedra i vesla				
	Kuteri	Leuti	Gajete	Guci	Čamci	Ukupno	Leuti	Gajete	Guci	Čamci
Makarska	189	1	1	1	1	57	13	6	1	267
Dalmacija	7323	472	472	1446	1446	1446	144	139	100	9661
NR Hrvatska	11.624	597	597	2332	2332	2332	255	199	190	15.236

Izvor: SG, str. 256.

Tablica 9.
Ulov morske ribe 1953. u tonama na području Makarske, Dalmacije i NR Hrvatske

Tablica 10.

Kretanje poljoprivredne proizvodnje po sektorima vlasništva u 1961. u odnosu na 1960. na području Makarskog kotara

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Opće društveni sektor	84	55	46
Zadružni sektor	216	158	200
Privatni sektor	78	69	70
Poljoprivreda ukupno	84	69	69

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 2.*

	1952.		1953.		1954.	
	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.
Makarska	14	97	28	95	21	97
Dalmatinsko primorje	557	1676	676	2281	648	2346
NR Hrvatska	4026	11.917	4682	16.337	4415	17.509

Izvor: *SG, 378-379; SG 1955., str. 379-380.*

	Domaći turisti		Strani turisti		Ukupno	
	Posjetitelja	Noćenja	Posjetitelja	Noćenja	Posjetitelja	Noćenja
Makarska	5316	50.070	577	3101	5893	53.171
Crikvenica	16.179	139.746	2976	20.095	19.155	159.841
Dubrovnik	29.430	170.716	15.769	76.295	45.199	247.011
Hvar	5621	56.913	1865	11.326	7486	68.239
Kaštela	4764	71.407	1234	8607	6988	80.014
Lovran	8639	62.404	5594	46.285	14.233	108.689
Opatija	27.253	170.241	29.595	124.910	56.848	295.151
Rab	6717	56.615	3430	24.298	10.147	80.913
Rijeka	58.777	104.484	11.424	17.346	70.210	121.830
Split	48.654	114.139	12.142	27.968	60.796	142.107
Zadar	19.037	56.016	1678	10.585	20.715	66.601
Zagreb	132.095	285.088	22.292	73.642	154.387	358.730

Izvor: *SG, str. 382.*

Tablica 12.
Posjetitelji i noćenja u
1953. u glavnim turističkim
mjestima

	Broj posjetitelja		Broj noćenja	
	Domaćih	Stranih	Domaćih	Stranih
1960.	53.539	14.246	655.631	111.685
1961.	61.051	18.309	828.669	144.266
Index 1961./1960.	114	129	122	124

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 5.*

Tablica 13.
Struktura domaćih i stranih
posjetitelja i broja noćenja na
makarskom području
1960. – 1961.

	Austrija	Engleska	Francuska	Zapadna Njemačka	Švicarska	Ostale zemlje
Makarska	905	949	70	953	20	204
Crikvenica	4828	986	1352	8988	566	3375
Dubrovnik	8492	18.450	4983	25.596	6535	12.239
Hvar	3590	1014	332	4374	533	1483
Kaštela	6911	210	581	377	110	418
Lovran	19.271	1914	649	20.071	1608	2772
Opatija	45.404	9966	6631	38.857	8322	15.730
Rab	12.084	2633	811	7062	1007	701
Rijeka	2672	2954	1643	3891	829	5357
Split	4647	5503	1855	6691	2018	7254
Zadar	4138	1158	1280	3577	87	345
Zagreb	12.772	6518	5595	16.153	2309	30.295

Tablica 14.

Noćenja stranih posjetitelja
1953. u glavnim turističkim
mjestima

Izvor: *SG, str. 382.*

	1958.	1959.	1960.	1961.	Plan 1962.
Industrija	104,6	111,5	267,3	505	1233
Poljoprivreda	358,9	567,3	469,2	265	511
Šumarstvo	0,3	0,1	0,7	15	3
Gradevinarstvo	24	24,8	90,7	16	60
Promet	365,7	704,9	791,4	671	2040
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	265,7	150,6	417,8	417	423
Zanatstvo	14,8	13,3	15,1	16	64
Ostalo			47,6	81	220
Privreda ukupno	1134	1572,5	2099,8	1986	4554

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 12.*

Tablica 15.a

Investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u privredne djelatnosti u Makarskoj u razdoblju 1958.–1961. (1962.)

	1958.	1959.	1960.	1961.	Plan 1967.
Neprivredne djelatnosti	361	408,1	485,3	829	3016
Sveukupne investicije	1495	1980,6	2585,1	2815	7570

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 12.*

Tablica 15.b.

Investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u neprivredne djelatnosti u Makarskoj u razdoblju 1958.–1961. (1967.)

Tablica 16.
 Broj obrtničkih
 radnji, osoblja i
 jačina uređaja u
 1951. u Makarskoj
 i NR Hrvatskoj

	Broj radnji	Proizvodno osoblje	Učenicima u privredi	Jačina u kw			Utrošeno električne energije u 1950. u 000 Kwh
				Pogonskih strojeva i motora	Elektro- -generatora	Ugrađenih elektro-motora	
Makarska	134	241	75	168	2	20	7
NR Hrvatska	28.806	54.067	11.805	22.303	603	4910	6922

Izvor: SG, str. 305, 306.

Tablica 17.
 Struktura pomorskog
 prometa u Makarskoj,
 lukama Srednjeg
 Jadrana i NR Hrvatskoj
 1953.

	Cjelokupni promet prispjelih i otputovanih brodova				Prispjelo brodova				Otputovalo brodova					
	U redovitoj pruzi		U slobodnoj pruzi		U redovitoj pruzi		U slobodnoj pruzi		U redovitoj pruzi		U slobodnoj pruzi		Ukupno	
	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT
Makarska	4361	541,7	1.712	267,1	471	3,7	2183	270,8	1714	267,4	464	3,5	2178	270,9
Luke Srednjeg Jadrana	141.538	13.052,3	43.882	4400	27.013	2149,1	70.895	6549,1	43.832	4376,5	26.811	2126,7	70.643	6503,2
NR Hrvatska	215.537	24.929	67.377	7489	40.531	4980,6	107.908	12.469,6	67.330	7465,4	40.229	4994,4	107.629	12.459,8

Izvor: SG, 344-346.

- (1937.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika.
- (1954.), *Statistički godišnjak za 1953.*, Zagreb, Narodna republika Hrvatska Zavod za statistiku.
- (1955.), *Statistički godišnjak NR Hrvatske 1955.*, Zagreb, Zavod za statistiku.
- (2006.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II (1949. – 1952.), Branislava Vojnović (prir.), Zagreb, Hrvatski državni arhiv.
- Narodna republika Hrvatska: Savjet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti (dalje NRH – SZIHV), Zapisnici N. Odbora: 1962. godina; kotari Makarska, Našice, N. Gradiška, 1962., sign. 413.
- (1939.), M. J. Popović (ur.), *Vodič za turistička putovanja*, Beograd.

LITERATURA

- (1977.), *70 godina Zadružnog saveza Dalmacije*, Zagreb, Zadružna štampa.
- Bilandžić, D. (1999.), *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing.
- Defilippis, J. (1997.), *Dalmatinsko selo u promjenama: Dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije*, Split, Avium.
- Franić, M. (2006.), *Razvoj turizma u Makarskoj 1906. – 2006.*, Makarska, Turistička zajednica grada Makarske.
- Goldstein, I. (2003.), *Hrvatska povijest*, Zagreb, Novi liber.
- Kirigin, J. i Maksimović, B. (1984.), *Makarska rivijera*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
- Lahman, O. (1966.), Gornje Makarsko primorje, njegova privreda i iseljenici. U: D. Čović (ur.), *Iseljenički kalendar* (str. 90-96), Zagreb, Matica iseljenika Hrvatske.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.–30. rujna 1969.* (str. 519-544), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Lahman, O. (1971.), *Poslijeratna migracija stanovništva Gornjeg Makarskog primorja* (poseban otisak iz knjige *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 45), Zagreb.
- Matković, H. (1998.), *Povijest Jugoslavije (1918.–1991.): Hrvatski pogled*, Zagreb, Naklada Pavičić.
- Ožanić, S. (1955.), *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti: prilozi za povijest poljoprivrede Dalmacije*, Split, Društvo agronoma NRH – Podružnica Split.
- Vukres, I., Pogrmilović, B. i Kovačević, R. (1959.), *Zadružni vodič NR Hrvatske*, Zagreb, Zadružna štampa.